

Pécsi Tudományegyetem – Interdiszciplináris Doktori Iskola /
Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program

„Folyosóról-folyosóra”, a variánsok útvesztői között.

Egy dallamtípus Fehér László-balladáí

Az értekezés tézisei

Készítette: Rudasné Bajcsay Márta

Témavezető: Dr. Nagy Ilona
habilitált egyetemi docens

Pécs, 2012.

TÉZISEK

Hipotézisek

1. Tegyük fel, hogy a szóbeliségben létező néphagyomány egyik fő (ha nem a legelső) jellemzőjeként számontartott jelenségét, a variálódást egy megfelelően kiválasztott anyagon vizsgálni nem csupán lehetséges, hanem érdemes is! A vizsgálat elsődleges célja annak megfigyelése volna, hogy a különféle mértékű és természetű változások hányféle és milyen irányokban hatnak az adott keretbe tartozó darabokra – egyenként, valamint összességükben.

2. Tétélezzük fel, hogy egy széles körben ismert magyar népbalada-szöveg variálódásának természete kifürkészhető, ha egy zeneileg pontosan körülhatárolt tartományon belül elhelyezkedő mintát vetünk vizsgálat alá! Ez a tartomány legyen egy olyan dallamtípus része, amelyhez a ballada láthatóan szívesen társul. Ha kellő számú hasonló dallamú, hasonló szövegű darabot tanulmányozunk, az összehasonlítás révén kirajzolódhatnak a változékonnyabb és stabilabb összetevők, és a főpilléreket alkotó szövegegységek eseti változásai mellett még a kevésbé feltűnő, apróbb eltérések és az általuk okozott, kisebb-nagyobb jelentésbeli különbségek is láthatóvá válnak.

3. Képzeljük azt, hogy a variánsok összessége valóságos korpuszt alkot, és hogy a variálódás illetően szemléletű, közelebbi megfigyelése magához 'a balladához' is kulcsot ad!

A variánskutatásról

Variáns és típus egymást feltételező fogalmak. A variálódás bizonyos korlátok között mutatkozó változékonyság megnyilvánulása, ahol az elmozdulások határait a szóbeliség mint létforma szabályozza. A

magyar és külföldi folklórkutatás elméleti alapvetései már a kezdetektől fogva hangsúlyozták ezt a premisszát. A variánsok típusokba tömörülnek, illetve tömöríthetők a tudományos rendszerezéssel, – kisebb-nagyobb tömbökbe: kisebb altípusokba és nagyobb típuscsaládokba csoportosíthatók. A folklórkutatás különféle ágai általánosan követik ezt a fajta ‘elemző’ eljárást (akár zenei, akár szöveges vagy más kutatásban, irányuljon az népmesére, balladaszövegre vagy melódiájára, vagy éppenséggel a táncra), hiszen a tudományos megismeréshez nélkülözhetetlen a rendszerezés és összehasonlítás. Az egyedi és általános jegyek csakis egymás fényében, a különbségek, kontrasztok révén mutatkoznak meg. Magáról a variálódásról számos tudományos értekezés készült, tudunk pl. modelláló kísérletes feltérképezésről a variálódás módjainak ábrázolására lírai dalok körében, mellyel a variálás általános kategóriáit felállították, a népmesekutatók nemzetközi konferencián vitatták meg a variálódás problémáit. Előfordult, hogy variánsvizsgálatok meglepő tudományos felfedezéssel is szolgáltak. Katona Imre egyszakaszos népdalok vándorlását és változásait tanulmányozta, miközben arra a megállapításra jutott, hogy az addig érvényesnek tartott teória „legújabb népdalaink egyszakaszosságát illetően” nem egészen áll. Nagyszámú anyaggal dolgozott, csakúgy, mint Domokos Mária, akit szövegre és dallamra egyaránt kiterjesztett keserves-vizsgálatai arra vezettek, hogy a műfajban gyakori féldallam nem feltétlenül értékelendő romlásnak – mint ahogy azelőtt véltük –, hanem lehet a szöveg sorpárjaihoz hasonlóan strofa előtti, korábbi állapot maradványa vagy akár „a négysoros strofikussal együtt élő, azzal párhuzamos, azt kiegészítő jelenség” is.

Vajon a jelen vizsgálat is eredményezhet-e érdekes vagy újszerű meglátásokat?

A megközelítés módjáról

Amikor konkrét anyag elemzése a vizsgálat tárgya, és abból következik a kibomló tanulságok, törvényszerűségek és járulékos tulajdonságok leírása, tehát az anyag megismerésére alapozott meglátások ismertetése az első, és azok szintéziséből vonódik el a legjellegzetesebb ismérvek sora, nagyobb a tárgyilagos ítélet esélye, mint ha másféle diszciplínák kategóriáival, kívülről vagy fönről közelítenénk a tárgyhöz. Az elemzést legalább ugyanilyen mértékig meghatározza azonban az is, hogy milyen az az anyag, amelyet vizsgálunk. A kutatás számára mindennél izgalmasabb az élő valóság tanulmányozása. Már amennyiben az napjainkban lehetséges. (A 20. század elejétől kezdve máig kutatók seregét vonzó, gyakorlatban tanulmányozható balkáni epikus ének előadására irányuló figyelem az "élő laboratórium" vonzerejét bizonyítja.) Alapkérdés, hogy legyen-e kellő mennyiségű, minél kevesebb 'áttételen' keresztül hozzáférhető, hiteles anyag a vizsgálathoz. Bizonyos fokú áttételnek számít ugyan már a gyűjtéskor készített hangfelvétel és a helyszíni vagy utólagos lejegyzés is, de a hanganyag és lejegyzés együtt tanulmányozhatósága mégiscsak megfelelő vizsgálati alapot nyújt. Más a helyzet a publikációkkal, amelyek a sajtó alá rendező és válogató koncepcióját, képzettségét, hozzáállását óhatatlanul magukon viselik. A hangfelvétel és lejegyzés vitathatatlanul közelebb visz az eredeti elhangzáshoz, az 'előadáshoz', mint csupán a nyomtatott anyag.

A vizsgálatról

„Élő anyag” az archívumban? A vizsgálat anyaga

A változatokra mint a szóbeliségből fakadó, minduntalan újat teremtő alkotásmód konkrét megnyilvánulásaira szükséges tekintenünk. A Zenetudományi Intézet központi népzenei gyűjteményének

variánsstőmegéből az élő valóságot hajdan felvétellel vagy helyszíni lejegyzéssel rögzített, és ezzel megfogható, vizsgálható, elemezhető egységekké, 'tárgyakká' tett darabok 'újraelésztését' kíséreltem meg. A balladánk szövegével nagy számban társult dallamtípusban (A Magyar Népzene Tára sorozat nemrég megjelent XI. kötetében közzétett CXLIV. típusban) a 75 variánszon végzett lehető leggazdagabb szempontrendszerű összehasonlításra keresztül próbáltam követni a változatok egyéni és általános jegyeit. Azt kutattam: mennyiben lehet a 'mindig más' egyszersmind ugyanaz, vagyis hogyan maradhat a szóbeliségben élő, folytonosan változó szöveg és dallam mégis mindig 'a Fehér László balladája'?

A vizsgálat módszere /1.

Kiderült, hogy a szöveg szerkezetének követése, amint a narratív költészet kibomlik, alkalmas elsődleges eszköze lehet a ballada-variánsok vizsgálatának. Bár akad az anyagban kivételesen néhány egészen közeli szövegváltozat is, két egyforma szöveg itt sem létezik, sőt a szövegcsoport alkotórészeiként felfogható balladavariánsok már a cselekmény menetében is mutatnak eltéréseket. A szerkezeti egységek, a történet mozzanatai közül hiányozhatnak egyesek, vannak ismétlődő részek is, néhol pedig az elemek sorrendisége is felcserélődhet. Az első dolog, ami igencsak gondolkodóba ejtett: hogy jóval rövidebben énekelt ballada képes lehet ugyanazt a teljesség-élményt közvetíteni, mint amit egy hosszabb nyújt. Végigvizsgálva a dallamtípus összes szövegváltozatát, minősíteni lehetett, melyek az elengedhetetlen, és melyek a járulékos elemei a balladának.

A ballada tartalmi-szerkezeti egységeinek megállapításához célszerű volt egy olyan változatot kiszemelni, amely – a többi ismeretében – nem

látszott nagyon egyéninek, a történetet végigviszi, és részletességével is megfelel a célnak. A kiválasztott (és sorszám helyett csillaggal jelzett) ballada szövege és a kilenc szerkezeti egység leírása a dolgozat Bevezető fejezetét zárja.

A dallamtípusban szereplő összes Fehér László ballada egyenkénti leírását, szerkezeti elemzését az I. fejezet tartalmazza a bevezetésben bemutatott módszerrel, a számokkal jelzett képlettel. A szerkezetet leképező számsorozat alatt található másik számsor mutatja a versszak-egységek terjedelmét, mely regisztrálja a szövegszerkezeti egységek dallamstrófákhoz illeszkedését is. A két számsorozat együtt tükrözi az énekelt balladaváltozatok felépítését. Noha a vizsgálat elsősorban a ballada szövegvariánsainak elemzésére irányul, a dallamtípus változatainak tükrében tekint anyagára. A képleteket mindenhol a balladaváltozat szöveges jellemzése követi. Előfeltevésem szerint a terjedelem önmagában nem meghatározó az „épség” vagy „teljesség” tekintetében, – az elemzés sorrendjét mégis a versszakok csökkenő számában szabtam meg.

A balladatípus minden egyes változatának szemléjét tartalmazó I. fejezetet követő II. két részre bomlik. Először egy összehasonlító elemzés („Hosszabban vagy rövidebben”) olvasható, amelyben két, terjedelmileg nagyon különböző balladát (egy 19 és egy 12 strófából állót) tárgyalok szerkezeti egységeik alapján, egymás mellett, párhuzamosan. A kérdés az, hogy a ballada felépítésében jelentős szerepet játszó egységek megléte és a megfogalmazás mennyiben befolyásolják az épséget. Tekinthejtük-e egyenértékűnek a két változatot? Előzetes feltevésünk, mely szerint az eltérően fogalmazott részletek alakíthatják úgy a változatokat, hogy a

terjedelmi különbség ellenére mindkettő teljesnek érezhető, igazolást nyert.

Ezután következik egy második, hosszabb, többszátú rész: „Romlott balladák? Töredékek?”, amely a ‘normálistól’ különböző mértékben és különféleképpen eltérő változatokat elemez, és vizsgálja esetenként, hogy mennyiben mondható ‘romlásnak’ az elváltozás. A szóbeliségben élő műfaj alkotásmódjának titkaihoz szeretnék közelebb jutni néhány, az I. fejezetben már nagy vonalakban bemutatott eset közelebbi tanulmányozásával. Azt vizsgálom rajtuk, hogy a ‘normál’ szerkezeti felépítéstől való kisebb-nagyobb eltérésük mit eredményez, és emiatt hogyan minősítendők. A példasorozatban 12 variánsan keresztül többféle esetet elemzek. Ehhez az áttekintéshez olykor a vizsgált dallamtípusbeli dallamokra énekelt változatok vonatkozó variánsait (a ‘párhuzamos megoldásokat’) is meg kellett nézni, amelyek sorozatai a III. fejezetben szemlélhetők. A főként strukturális elváltozásokat mutató variánsok elemzéséhez gyakran a vizsgálati szintek kettős optikájára van szükség. A szerkezeti elváltozás regisztrálásán kívül a konkrét megfogalmazásig, ‘mikroszkopikus’ szövegelemzéssel tanácsos közelíteni, azért, hogy láthassuk, milyen mechanizmus működhetett egy-egy deformáció hátterében. Az előadás közben fellépő tévesztés és helyenként a hiba korrigálása különösen azért érdekes, mert a szóbeliségben, változatokban élő műfaj sajátosságaira, az alkotásmódra közvetlenül mutat rá. A szabálytalanságok e külön fejezetben tárgyalt, érdekesen ‘deviáns’ variánsainak elemzése sokat hozzátesz a szájhagyományban elevenen élt (az archívumban álmutat aludt felvételek és helyszíni lejegyzések őrizte) korpusz megismeréséhez / megismertetéséhez.

A vizsgálat módszere /2.

Az először egyenként, folyamatukban (*vertikálisan*) elemzett balladák után a III. fejezetben a kilenc szerkezeti egységet veszem sorra, és vizsgálom meg mindet, változataik tükrében. Fő célom a variánsrészletek egymás mellé sorakoztatása, mégpedig lehetőleg a rokon megoldások együvé csoportosításával. Az egymás közelébe helyezett szövegrészletek ily módon mintegy *horizontálisan* összevethetővé válnak, és ebből fakadóan az azonos funkciójú jelenetek különféle megfogalmazási módjai is világosabban szemlélhetők. A variációs lehetőségek felsorakoztatásával az is megmutatkozik, hogy potenciálisan mennyire cserélhetők, 'helyettesíthetők be' egymással a megfelelő részletek. A szerkezeti egységek variabilitását, illetve helyenkénti stabilitását is tükrözi a táblázatos ábrázolás.

Az I. fejezetben egyenként, folyamatukban végigvizsgált balladákat a III. fejezetbeli, szerkezeti egységként, horizontálisan 'kiterített' variánskészlet bemutatásával kiegészítve immár 'keresztbe-kasul' feltérképeztem. Ez a kétirányú elemzés azonkívül, hogy a szöveganyag így alaposabban megismerhetővé vált – meglepetésekkel is szolgált. A már korábban felsejülő kérdésekről: kik és milyenek valójában a ballada főszereplői, a testvérpár egymáshoz való viszonyáról, a látszólag törvényesen ítélkező bíró többszörösen is aljas tetteről, a balladában (rejtetten) bennefoglalt belső erővonalakról az apró, részben egyező, részben különböző megfogalmazási módok meglehetősen egységes képet rajzolnak, ha összességében tekintünk rájuk (IV. fejezet). A többletjelentéseket a részletek világítják meg. A variánsokból a ballada által képviselt értékrend is tisztán kiolvasható.

A szövegelemzéshez szorosan hozzátartozik a vele együtt hangzó zene megfigyelése is. A dallamot mint a szöveget hordozó és strófákba tagoló 'anyagot', szerves részt kell elképzelnünk. Hogy a két összetevő hogyan simul össze strófaként, vagy válik külön időlegesen, azt az egyenként tárgyalt variánsok szövegvizsgálatával párhuzamosan, a szerkezeti egységek strófa-megoszlásának ábrázolásával mutatom meg az V. fejezetben. A korábban egyenként tárgyalt variánsok szerkezeti felépítését tükröző képletsorozat alatt futó másik számsor azt ábrázolja, hogy az illető szövegrész a dallamstrófával milyen egységet alkot, hány versszakos, esetleg hány soros (ha eltér a szokványos négysorososságtól). A dolgozat utolsó fejezete foglalkozik a szöveg és dallam együttjárásának vizsgálatával, és illusztrálja azt néhány érdekes példával, a sorisméltések és a strófabővülések eseteinek bemutatásával. Megfigyelhetjük, hogy a két összetevő hogyan idomul egymáshoz, miképpen rendeződik a dallam hatására a szöveg strófákba, esetleg a dallamstrófa hogyan alkalmazkodik a szöveghez.

Szerencsés véletlen

Egyszerűsítési céllal született, véletlenszerű ötletből is alakulhat felettebb érdekes kutatási téma. E dolgozat példa erre. Miközben azon gondolkoztam, hogy a Fehér László-ballada variánsainak fordítását a kritikai összkiadásban, A Magyar Népzene Tárában hogyan lehetne a terjedelem szempontjából minél gazdaságosabban megoldani, rájöttem, hogy a szöveg szerkezetének követése, egyszerűen az, ahogy a narratív költészet működik, lényeges dolgokat, néha pedig még különlegességeket is föltárhat. A dallamtípus összes szövegváltozatát végigvizsgálva minősíteni tudtam, melyek az elengedhetetlen, és melyek a járulékos elemei a balladának. Néhány hiányos, töredékes változat

titokzatosságával, különös érdekességével vonzott. Ahogy néztem és hallgattam az anyagot, kirajzolódott a variációk hálózatának képe. Az énekesek által néhol hiányokkal, kihagyással vagy elhibázott vonalvezetést követő cselekménnyel előadott balladaváltozatok is lassan a virtuálisan egy tömbbe sorakozók közé illeszkedtek, amelyben a hiányos variáns szépséghibája már kevésbé feltűnő, az állandóbb, kevésbé változó részek pedig különféle megfogalmazású részleteikkel a kifejezőmód gazdagságáról tanúskodnak. A variánskészlet aprólékos tanulmányozása nyomán felcsillant a ballada néhány ellentmondásos elemének, talányos kérdésének megnyugtató tisztázása. Utóbb pedig magam is kezdtem szükségét érezni annak, hogy a ballada más dallamtípusokhoz kapcsolódó variánsait is hozzámérjem a vizsgált tartományban nyert tapasztalatokhoz, hátha kiderülne, hogy szélesebb körben, általában is igazak lehetnek a megállapításaim.

**A disszertáció tárgykörében készült publikációk
felsorolása időrendben**

1979. A belső versszak. *Zenatudományi dolgozatok*. MTA ZTI, 207–220.
1984. Szöveg és dallam együttese egy gyimesi keservesben. *Zenatudományi dolgozatok*. MTA ZTI, 136–143.
1987. Népdalszövegek számítógépes vizsgálata. *Zenatudományi dolgozatok*. MTA ZTI, 227–237.
1988. A dallam- és szövegszerkezet viszonya az új stílusú népdalokban. *Zenatudományi dolgozatok*. MTA ZTI, 203–214.
- 1990–1991.
Régi magyar dallamtípusok szövegösszefüggései I. *Zenatudományi dolgozatok*. MTA ZTI, 153–164.
1996. Three Sisters Singing the Same Song. In *The Family as the Tradition Carrier*. Nordic – Baltic – Finno-Ugric Conference. Ed. by Ingrid Rüütel, Kristin Kuutma. Folklore Dept. Institute of the Estonian Language, Tallinn, 153–160. (Nordic Institute of Folklore (NIF) Publications N° 31, Conference Proceedings vol. 1.)
1997. A hangrögzítés hatása a népdalszövegek közlésére és elemzésére. *Néprajzi Értesítő*, 69, 133–138.
- 1997–1998.
Régi magyar dallamtípusok szövegösszefüggései II. *Zenatudományi dolgozatok*. MTA ZTI, 179–193.
1999. 11 szótagos rokon dallamtípusok szövegei. In *Népzenei tanulmányok. A Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 1999*. Szerk. Pozsony Ferenc. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 54–65.
2001. *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*. Sajtó alá rendezte és szerk. Szalay Olga és Rudasné Bajcsay Márta. Balassi Kiadó, 639 p. (Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új folyam 15.) [353 dallam]
CD: *Fonográf-felvételek Kodály nagyszalontai gyűjtéséből*. Balassi Kiadó.

2001–2002.

Hangfelvétel és lejegyzés eltérése Kodály nagyszalontai gyűjtésében. *Zenatudományi dolgozatok*. MTA ZTI, 107–120.

2003. A népzenei közreadás népdalszöveg-problémái. In *Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései*. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 51–60. (Folklorisztikai olvasmányok III.); Ua. *Ethnographia*, 114, 1–2: 125–134.

2004. Kodály és Arany. In *Az Idő rostájában*. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. 1. köt. Szerk. Domokos Mária. A szerkesztő munkatársa Mikos Éva. Budapest, L'Harmattan. 367–391.

2005. A) „Aj, Istenem, teremtettél...” Istenhez fordulás a keservesekben, a legszemélyesebb lírai népdalokban. In *Ethno-lore*. Szerk. Vargyas Gábor. Bp. Akadémiai Kiadó. 449–465. (MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXII. Főszerk. Hoppál Mihály)

B) Az „osztatlan egység” osztódása: dallam és szöveg együttesének természete a népdalokban. In *Magyar zenetörténeti tanulmányok. A nemzeti romantika világából*. Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, Püski Kiadó. 213–222.

2006. Eltérő sorszerkezetű dallamok közös szövegei Kodály nagyszalontai gyűjtésében. In *Teremtés*. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. Szerk. Ekler Andrea, Mikos Éva, Vargyas Gábor. Bp. L'Harmattan. 272–290. (Studia Ethnologica Hungarica VII.) [17 dallammal.]

2009. A) Egy kötetlen műfaj kötöttségei. *Ethnographia*, 120/4: 355–373.

B) A dallam és szöveg kapcsolatának vizsgálata Vargyas Lajos munkásságában. In *Folklór és Zene*. Szerkesztette Szemerkenyi Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 35–43. (Folklór a magyar művelődéstörténetben.)

2012. Kodály gondolatai nyomán a népdalszövegekről. A Székely keserves kórusmű szövegvilága. In *Tükröződések*. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzenekutató-zenetörténész tiszteletére. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont Kiadó. 167–187.